

Степан НАЛИВАЙКО,
м.Київ

Індоіранські мови й питання української етнічної історії

Матеріальні речі, які знаходять археологи, майже завжди безмовні. І вченим доводиться вгадувати, яким саме народом ці речі створені, при цьому досить часто міняючи свої висновки. Як правило, тій чи іншій групі предметів присвоюються назви тієї чи іншої культури, за ознаками подібності або територіальної близькості. Найчастіше така назва дається за місцем знахідок, наприклад, трипільська, зарубинецька, черняхівська культура. І хоча названі культури знаходяться на теренах України, а предмети, властиві для цих культур, вжиткові в українців і сьогодні, з уст археолога чи й історика нечасто почуєш, що тут жили предки українців, що ці речі належать їм і створені їхніми руками.

Історики й археологи багато кажуть про балтослов'янську єдність, і вона, до речі, підтверджується індійськими мовно-міфологічними фактами (ТРС, 51 – 57). Відомий угорський лінгвіст Я.Харматта вважає, що індо-іранські племена відділилися від балтів і слов'ян у початковий період розвитку землеробства в Європі, тобто десь у першій половині V тис. до н.е. Цей факт і ця дата визнані сучасною наукою. Тобто в V тис. до н.е. слов'яни вже існували, причому саме в Європі, отже, і в Україні.

Звичайно, археологічні матеріали мають свою культурно-історичну цінність, але археологія великою мірою замкнена на самій собі. Вона не може дати вичерпної відповіді на багато яких питань, особливо етнічного плану. Тож визначальною у питаннях мови, отже, й етносу, є лінгвістична аргументація. Мова та її дані не замикаються на собі, вони відсилають до знання багато чого іншого – етносу, простору й часу, культури – матеріальної і духовної, умов існування і проживання, історії та географії даної території тощо. Тут особливо важливі для вивчення української етнічної історії дані індоіранських мов.

Найдавнішою мовою серед індійських мов вважається санскрит. Найбільше схождень санскрит має саме зі слов'янськими мовами, що підтверджує глибоку давність походження слов'ян і близьку їхню спорідненість із предками індійців. Через зіставлення українських, індійських й іранських слів вдається виявити глибокі й давні

мовні та етнічні зв'язки, що склалися в глибинах тисячоліть. Це, зокрема, стосується винятково важливого для української історії терміну *козак*, який іще донедавна вважався тюркським. А тим часом він засвідчений у боспорських написах III ст. із Сіндики на Таманському півострові, історичної Кімерії, принаймні за 13 століть до постановня Запорозької Січі. Хоча, безперечно, він існував набагато раніше від цієї першої писемної фіксації (СП, № 12).

На жаль, для раннього періоду України в історії переважають грекоцентристські тенденції. Ми безоглядно віддаємо цілі пласти своєї давньої історії іншим народам, тим же грекам, запліщуючи очі на очевидні факти. Грецьким вважається Херсонес Таврійський у Криму, літописний Корсунь, нинішній Севастополь, звідки в X ст. великий київський князь Володимир приніс до Києва християнство, привів християнських священників і привіз християнські регалії. Навіть назва міста виводиться від грецького *херсонесос* – “півострів”, “берег” (ТСУ, 373), хоча, найімовірніше, грецька назва просто підігнана фонетично під первісну місцеву назву.

Але якщо Херсонес грецьке місто, то як тоді розуміти рядки з відомої Херсонеської присяги, датованої III ст. до н.е., в якій городяни клянуться “охороняти для народу *састри* й не розголошувати нічого потаємного ні *елліну*, ні варвару”. Напис недвозначно засвідчує етнічну особність херсонесців від греків і варварів, а водночас засвідчує індоарійську приналежність таврів, столицею яких і був Херсонес. Бо *састри* в присязі – це *шастри*, специфічний індійський термін на означення священних книг, які регулювали всі без винятку аспекти життя давнього індійця. А найпершою і найавторитетнішою частиною *шастри* були *веди*. Термін цей не потребує перекладу, бо зрозумілий і індійцям, і слов'янинові.

Таври й руси генетично споріднені. Візантійський автор Іоан Цец (XII ст.) прямо каже, що назва *таври* тотожна назві *руси*. А “Влесова книга” на дощечці 7е констатує: “Ми – коровичі: скіфи, анти, руси, боруси, сурожиці”. Термін *коровичі* у “Влесовій книзі” звучить *кравенци*, а це – просто

давніша форма сучасного етноніма *українці*. І коли зважити, що скіфи й руси – теж *кравенці*, що тільки писемні джерела знають скіфів з I тис. до н.е., то зрозуміло, яких історичних глибин сягає етнонім *українці*. Крим і Україна історично невіддільні, а назви *Таврика, Скіфія, Русь, Україна, Волинь, Крим* – семантичні двійники, які різними словами передають одне й те саме значення – “Країна Священного Бика” (ТРС, 28 – 38).

Саме мовний аналіз на матеріалі індо-іранських мов засвідчив, що етнонім *сколоти*, самоназва скіфів – збірний термін на означення всіх скіфських племен. А етнонім *слов'яни* – такий самий збірний термін на означення сукупності всіх слов'янських племен. Обидва етноніми етимологічно тотожні, тобто мають спільне походження й однакове значення. І значення це – *співроді, співплемена*. З'єднувальною ланкою між ними є етнонім *склавини* (ТРС, 58 – 65).

Індоіранські мовні дані дозволяють пролити світло на ще одне питання етнічної історії України, вже ближче до нас у часі. Йдеться про печенігів і половців, які брали активну участь в етногенезі українського народу й відігравали помітну роль у певний період вітчизняної історії. А коли точніше, то в IX – XII століттях, в часи Київської Русі. Окрім України, вони лишили сліди в топонімії та гідронімії від Словаччини й Румунії на заході й до Індії на сході (ОЗ, 34 – 38). Дослідники відносять печенігів і половців до тюркомовних племен, проте фактичне твердження заперечують.

Візантійський імператор та історик Костянтин Багрянородний (X ст.) у своєму відомому творі “Про управління імперією” чимало місця приділяє половцям і печенігам, називаючи останніх *начшаки*. Він, зокрема, пише:

“Необхідно знати, що по цей бік Дністра, у краю, зверненому до Булгарії, біля переправ через цю ріку, стоять порожні фортеці: першу фортецю пачинакитами названо *Аспрон*, бо її каміння видається білим, другу – *Тунката*, третю – *Кракнаката*, четверту – *Салмаката*, п'яту – *Сакаката*, шосту *Гісуката*” (КБ, 298).

Інформація вкрай важлива, бо подає печенізькі назви фортець на Дністрі, тобто й слова печенізької мови. З чого й недвозначний висновок: печеніги жили на Дністрі й мали там укріплені міста, тобто фортеці.

Неважко помітити, що в п'яти з шістьох назв фортець повторюється слово *ката* – воно, очевидно, й означає “фортеця”. Але в яких мовах слово *ката* має значення “фортеця”? Тюркські мови такого слова і з таким значенням не знають. І чи є ще десь назви з компонентом *ката*?

Так, є і чимало. Але далеко від України, на північному заході Індії, в Раджастхані – ця назва означає “Край/Країна царів”. Тут є місто *Кота*, на-

зва якого означає “Фортеця”. Це те саме *ката*, що й у назвах печенізьких фортець на Дністрі. Нині *Кота* – одне із значних міст штату Раджастхан, у ньому й досі височать давні фортечні мури й князівські палаци. А колись це була столиця князівства *Кота*, що дало світові довершені зразки мініатюрного живопису, яким притаманна любов до мисливських сцен і гірських краєвидів.

У санскриті *кота* – “укріплення”, “форт”, “фортеця”, *кута* – “дім”, “замок”, “форт”, “гора”, *кутія* – “хатина”, “хижка” (СРС, 174). У сучасних індійських мовах *котпаль* – “комендант фортеці”, *котваль* – “староста”, “поліцейний інспектор”, “начальник поліції”, *котар* – ліс довкола фортеці (ХРС, I 393). “Махабгарата” говорить, що коли Крішна викрав собі в дружини Рукміні, доньку царя Бгішмаки (ім'я споріднене з українським прізвищем *Бушмака*), то її брат, затятий ворог Крішни, поклявся або повернути сестру, або ніколи не повернутися додому. Відбити сестру йому не вдалося, тож він збудував собі нову столицю і назвав *Бгоджаката* – “Фортеця бгоджів” (*бгоджі* – плем'я, з якого походили Рукміні та її брат).

Князівство й столиця князівства, а зараз місто *Кота* знаходиться в Раджастхані, а між Раджастханом й Україною простежуються топонімно-гідронімні паралелі. Давня назва нинішнього Раджастхану – *Раджпутана*, в основі якої санскр. *раджа-путра* – “царський син”. Тобто назва *Раджпутана* означає “Країна раджпутів”, дослівно – “Країна царських синів”. У зв'язку з чим доречно згадати, що Геродот у V ст. до н.е. говорить про “царських” скіфів, теж найбільш шановану й могутню, тобто воїнську верству в скіфському суспільстві. На Київщині ж є село *Путрівка* (Васильківський р-н), а в українців побутують прізвища *Путра, Путря, Путрик, Путренко* тощо.

У Раджастхані є фортеця *Тарагарх* – “Зірка-фортеця” (*гарх* означає “фортеця”, *тара* – “зірка”; це слово нині виступає і як популярне жіноче й чоловіче ім'я). А на Київщині є *Тараца*. Неподальок Тараці село *Одайпіль*, а в Раджастхані – місто *Удайпур* (інд. *пур*, як і укр. *піль* у назвах, означає “місто”, первісно “фортеця”). В Індії є *Удай-гірі* – “Удай-гора”, а в Україні – *Удай-ріка*. У родині раджпутського правителя Удай Сінха народився Шакта – родоначальник знатного раджпутського роду. Ім'я *Сакта* засвідчене в боспорському написі III ст. із Сіндики на Таманському півострові, історичної Кімерії (КБН, № 764), там же, де фіксується й ім'я *Госак* (укр. прізвище *Козак*). Вавилонський документ уже V ст. до н.е. одним із свідків при грошовій угоді називає кімерійця на ім'я *Сакіта* (КЗ, 293). В основі цих імен санскр. *шак*, хінді та іран. *сак* – “бути сильним/могутнім” (СРС, 631). Воно ж і в назві печенізької твердині на Дністрі – *Сакаката*, яка означає “Сильна/Могутня фортеця”.

Санскр. *кота* має низку синонімів – *вара*, *гарх*, *пур*, *нагар*, *дурга*, *стха* тощо, більшість яких відбита і в українській топонімії (*Мироніль*, *Миргород*, *Унгар-Ужгород*, *Тараца*, *Гоца*) і які можуть взаємозамінюватись. Якщо в назві *Сакаката* замість *ката* підставити *вара*, то матимемо *Сакавара*. Звідки й *Саквара*, *Сквара*. А *Сквара* – одна з писемних фіксацій назви *Сквира* на Київщині. Сквира, до речі, пов'язана з половецькими князями й певний час навіть називалася *Полочеччина*. А ще в недавні часи Чугуївський район на Харківщині й Коломийський на Івано-Франківщині називалися *Печенізькими*. Неподалік Сквири є село *Пустоварівка*, в назві якого й собі простежується *вар* – “фортеця”.

Якщо *Сакаката* – “Могутня фортеця”, то *Кракнаката*, очевидно, “Фортеця Крішни”, тим більше що в Раджастхані є *Кішангарх* – “Фортеця Кішана”, де *Кішан* – різновид імені *Крішна*. А улюбленим персонажем кангрських і котських мініатюр є саме Крішна. Цікаво, що на Дністрі був *Чорний город*, а назва *Кракнаката* може тлумачитися і як “Фортеця Крішни”, і як “Чорна фортеця”, бо санскр. *крішна* означає “чорний”.

Назви подністровських фортець *Тунгата*, *Салмаката*, *Гісуката* співвідносяться з назвами раджпутських фортець *Дунгартур*, *Джай-Салмер*, *Джайтур*. Причому остання, колись теж фортеця і центр князівства, нині – столиця штату Раджастхан.

Санскр. *кота* та його форми *коті*, *куті*, *кутія* тощо, які мають і значення “оселя”, “житло”, “дім”, споріднене з укр. *хата*, яке в українських назвах найчастіше поєднане з числівником “5”: *П'ятихатки* – районний центр на Дніпропетровщині, дві *П'ятихатки* в Криму, *П'ятихатка* в Миронівському районі на Київщині, де є річка й село *Шандра*. Раджпутські князі в князівстві Кангра, про яке мова далі, мали неодмінну приставку до імені – *Чандра*, тобто “Місяць”. А в штаті Хімачал Прадеш, в окрузі Кангра течуть річки *Чандра* й *Сатледж*, давня Шатадру, значення якого тотожна українській річковій назві *Стоход*.

Санскр. *кота*, хінді *кот* – “фортеця” має іншого свого близького родича – *хот*, відбитого в численних українських назвах. Села *Хотів* і *Хотянівка* біля Києва, багаті пам'ятками IV – I тис. до н.е. (доба неоліту й бронзи, скіфський період). А біля Хотянівки виявлено й городище, де, за переказами, стояло літописне місто *Хотин*. Це й *Хотівля*, *Хотенівка*, *Хотинівка*, *Хотіївка*, *Хотомель*, *Хотенич*, *Хотуничі*, *Хотьминівка*, *Хутка* тощо в різних ареалах України. І, звичайно ж, *Хотин* – місто, нині райцентр на Чернівецьщині, назва якого, в такому разі, тлумачиться як “Фортечин”. Тут 1621 року українські й польські війська під проводом гетьмана Сагайдачного здобули славу перемогу над турками. За свою історію сучасний Хотин на-

зивався *Хотинь*, *Хутинь*, *Хотень*, *Хотина* і входив спершу до Київської Русі, а потім – до Галицького князівства. Показово, що й це місто розташоване на високому березі Дністра. Може, й воно з тих печенізьких фортець, що їх називає в своєму творі візантійський імператор.

Той же Костянтин Багрянородний каже в своєму творі, що наймужніша й найшляхетніша частина печенігів має назву *кангар* (КБ, 298). А назву *Кангра* має в теперішній Індії долина, округа й округне місто в гірському штаті Хімачал Прадеш (Західні Гімалаї), історично теж пов'язані з раджпутами. Долина Кангра відома на всю країну курортна місцевість. Раніше князівство, а потім округа, долина Кангра входила спершу до штату Пенджаб, а 1966 року, разом із гімалайськими долинами Шімла й Кулу (пов'язана з Реріхами), відійшла до штату Хімачал Прадеш. Місто Кангра колись було столицею однойменного князівства, добре укріпленою і найнепрístupнішою з усіх гірських фортець. Її не міг узяти жоден ворог, і тільки 1615 року, після п'ятирічної облоги, її здобув могольський імператор Джахангір (1569 – 1627). І то тільки тоді, коли над захисниками нависла загроза голодної смерті. Джахангір подав це як перемогу ісламу над індуїзмом, звелівши заколотити в здобутій фортеці бика й на тому місці спорудити мечеть. Князівство Кангра якийсь час входило до Могольської імперії, а потім перейшло у володіння знатного раджпутського роду (матір'ю Джахангіра була раджпутка). Не встояла непрístupна фортеця тільки перед стихією – 1910 року її зруйнував могутній землетрус.

Князівство Кангра, як і князівство Кота, дало світові знамениту *кангрську* школу мініатюрного живопису. З розпадом Могольської держави художники знаходять притулок у численних раджпутських гірських князівствах. Тут виникає так звана *Пахарська*, тобто *Гірська* (хінді *пахар* – “гора”) школа мініатюри, під впливом рівнинної раджпутської живописної школи. Кангрська мініатюра зображає божественних і земних персонажів серед гір і розкішних краєвидів, її вирізняє довершеність і чистота барв. Найулюбленіша для цієї школи – тема Крішни. А сучасне округне місто Кангра відоме й університетом “Турукуль”, де санскрит викладається як жива мова.

Слово *кангра* в раджастханській і пенджабській мовах означає, що прикметно, теж “фортеця”. Відповідники йому – хінді *кангура* й перське *кунгура* (ХРС, I 300).

Таким чином, дані свідчать, що мова печенігів не тюркська, а індоарійська, що печеніги не тюркомовне, а індоарійське плем'я. І що простежуються їхні очевидні зв'язки з раджпутами й Раджастханом в Індії – це підтверджують і мовні, і українсько-раджастханські топонімно-гідронімні сходження.

На території України виявлено одну з форм індоарійської мови, отже, й відповідний етнос. І ареал, де засвідчуються сліди цієї мови, простягається від Північного Кавказу до Закарпаття. Досі індоарійська мова в її архаїчній формі була відома за текстами, створеними в Індії та на західних підходах до неї. А ще – за реліктовими залишками мови індоаріїв на Близькому Сході, в державі Мітанні (II тис. до н.е.). Третій, західний ареал індоарійської мови охоплює Україну. І печеніги й половці, очевидно, з тих індоарійських, так званих сіндо-меотських племен, що їх античні автори засвідчують писемно на теренах України з I тис. до н.е. Ці племена входили до Боспорського царства, ранньодержавного утворення на півдні України зі столицею в Пантикапеї (нинішня Керч). Боспорське царство проіснувало ціле тисячоліття (з VI ст. до н.е. і до IV ст. н.е.) і справило величезний і різноманітний вплив на довколишні народи й племена. Саме його наступницею стала Київська Русь.

А печеніги й половці мовби місток, з'єднувальна ланка між індоарійськими й слов'янськими

племенами, між тисячолітньою Боспорською державою і Київською Руссю.

КБ – Константин Багрянородный. Об управлении империей // Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху средневековья. – М., 1982.

КБН – Корпус боспорских надписей. – М.-Л., 1965.

КЭ – Дандамаев М.А., Луконин В.Г. Культура и экономика Древнего Ирана. – М., 1980.

ОЗ – Гусейнзаде А. Ойконимы Закавказья, включающие этноним *биченек* // Советская тюркология, № 5, 1982.

СП – “Слово Просвіти” (газ.), № 12, 2001.

СРС – Санскритско-русский словарь. – М., 1978.

ТРС – Наливайко С.І. Таємниці розкриває санскрит. – К., 2000.

ТСУ – Янко М.П. Топонімічний словник України. – К., 1998.

ХРС – Хинди-русский словарь. Т.І. – М., 1972.